

CORSANO DÁNIEL

Vétkes és választások

Réz Anna (szerk.): *Vétkes és választások*. Budapest, Gondolat. 2013

„A *Vétkes és választások* az elmúlt ötven év morális felelősségről szóló szakirodalmának legfontosabb szövegeit gyűjti össze” – ígéri a fülszöveg. A morális felelősség a filozófia legrégebb témakörei közé tartozik. A probléma magja egy vélt ellentmondás a determinizmus metafizikai tézise – mely szerint a világ egy adott pillanatbeli állapotából determinisztikus törvények segítségével kikövetkeztethető annak következő pillanatbeli állapota –, illetve azon általános intuíciónk között, hogy mi, emberek, rendelkezünk a választás képességével, és felelősséggel tartozunk döntéseinkért. Bár a kérdést sokféleképpen fel lehet tenni, a válaszlehetőségek logikai tere az ókor óta többé-kevésbé változatlan: vagy rendelkezünk szabad akarattal, vagy nem, és ez vagy kompatibilis a determinizmussal, vagy nem. A felelősséggel kapcsolatos további kérdések egy része valamilyen módon a metafizikai alapkérdéshez kapcsolódik, mások pedig inkább etikai jellegűek és a hibáztatás konkrét, valamilyen szempontból problémás eseteinek legitimitását vizsgálják. A kötetben olvasható cikkek által tárgyalt kérdések főleg az utóbbi kategóriába tartoznak.

Két szempontból újszerű az, ahogyan az analitikus filozófia, melynek hagyományába a kötet szövegei tartoznak, a szabad akarat kérdését tárgyalja: a 20. század előtt

a determinizmus tézise gyakran az isteni előretudás formájában merült fel. Az analitikus filozófiában az isteni előretudás mibenléte legfeljebb periférikus kérdés, ehelyett inkább a fizika törvényeinek determinizmusát firtatják. Persze ebben az esetben is előretudásról van szó, mely ráadásul nem kevésbé hipotetikus: a kérdés az, hogy egy tökéletes, minden jelenséget magyarázni képes fizikai elmélet birtokában, egy a világ egy pillanatbeli állapotáról elmondható minden tényt tartalmazó leírásból kikövetkeztethető-e annak következő pillanatbeli állapota?

Hatalmasat fejlődött továbbá a logika tudománya is az elmúlt száz évben, és több korábban nem létező eszközzel is szolgál a problémákat illetve rájuk adott megoldásait artikulálni kívánó filozófusoknak. Ráadásul, bár látszólag sem a kvantumfizika, sem a neurológia nem tart ott, hogy konkrét választ adhasson a morális felelősséggel kapcsolatban felmerülő filozófiai kérdésekre, az utóbbi diszciplína rengeteg érdekes, vitára ösztönző kísérlettel járult hozzá a diskurzushoz. Ezek a változások lényegileg elkülönítik az analitikus hagyomány szabad akarattal kapcsolatos szövegeit az azt megelőző több, mint kétezer év termésétől. A kötet pedig az ebben a hagyományban folyó legújabb vizsgálódásoknak igyekszik körképét adni.

Természetesen még egy ilyen speciális kérdéstről sem lehet ötven év filozófiáját egy kötetben összefoglalni, hacsak a szerkesztő nem szándékozik minden a témában megjelent cikket belerakni, hiszen a legfontosabb szövegek és kérdések kiválasztása már önmagában állásfoglalás. A *Vétek és választások* tartalomjegyzékét átfutva a szabad akaratral kapcsolatos irodalomban tájékozott olvasó találhat is hiányolnivalót, még a terjedelem és a négy fő téma korlátait figyelembe véve is. Egy könyv értékét azonban nem az adja, ami hiányzik belőle, hanem amit találunk benne: ebben az esetben egy ma is folyó, igen széleskörű diskurzus bizonyos szeleteinek igényes és konzisztens bemutatását.

A *Vétek és választások* négy fejezete egy-egy fő kérdést tárgyal, összefoglaló bevezető és egymásra reagáló, különböző álláspontokat bemutató cikkek formájában: *I. Felelősség és befolyás; II. Milyen dolgokért vagyunk felelősek; III. Felelősség, érzelmek, szabadság; IV. Morális szerencse*. Az első fejezet főleg a már említett metafizikai problémát tárgyalja; a cikkek írói abban a kérdésben foglalnak állást, hogy szükséges-e befolyást gyakorolnunk egy eseményre ahhoz, hogy felelősek legyünk érte. Ahogy a címből is kiderül, a második fejezet olyan a döntéseinket befolyásoló körülményekkel foglalkozik, melyekért vitatható, hogy felelősséggel tartozunk-e, mint például a vágyak, az indítékok, a tudatlanság vagy a mulasztások. A harmadik fejezet központjában Strawson *Szabadság és neheztelés* című, 1962-es esszéje áll, mely az érzelmek és attitűdök szerepét vizsgálja a felelősségtulajdonítás gyakorlatában, illetve annak igazolásában; a másik két cikk erre reflektál. A negyedik fejezet szerzői ismét az erkölcsi felelősség és a befolyásgyakorlás viszonyát vizsgálják, és arra hívják fel a figyelmet, hogy a hétköznapi erkölcsi intuíciónkat követve, gyakran olyan dolgokért tartunk felelősnek másokat, melyekre

nem gyakoroltak befolyást, vagy melyek ilyen események következményei. Azon tézis *reductio ad absurdum*-át kísérelik meg, hogy a befolyásgyakorlás az erkölcsi felelősség szükséges feltétele.

A tárgyalt kérdések kiválasztásából, illetve az alcímből (*A felelősség elméletei*) is kiderül, hogy a kötet központi kérdése a morális felelősség mibenlétére és hatáira vonatkozik. Bár az első fejezet tanulmányai foglalkoznak a szabad akarat és a determinizmus viszonyával és ez a probléma az összes szöveghez kapcsolódik így vagy úgy, önmagában nem kap nagy hangsúlyt. Persze a kérdés irodalma tekintélyes, és csak a fontosabb szövegek több hasonló méretű kötetet tölthetnének meg, de, vélhetően a terjedelmi korlátok kényszerre miatt, a rivális álláspontok képviselője nem arányos. Míg több kompatibilista narratívát is olvashatunk (Watson 2013, Fischer–Ravizza 2013, Frankfurt 2013), és ezekben ellenfélként gyakran felbukkan az egyik legnépszerűbb inkompatibilista nézetnek számító libertarianizmus, olyan cikk nem került be a kötetbe, mely ezt az álláspontot védené. Jól illeszkedett volna a meglévő tanulmányok közé például Peter van Inwagen nagyhatású szövege (Van Inwagen 1983), melyben híres konzekvencia-argumentumát fogalmazza meg a kompatibilizmus ellen.

A legtöbb tanulmány a felelősségtulajdonítással kapcsolatos intuíciók inkonzisztenciájával foglalkozik. Miután az első fejezet többé-kevésbé általánosan vizsgálja a felelősség mibenlétét, a másodikban és a harmadikban olvasható tanulmányok mélyrehatóan elemeznek érdekes helyzeteket. A zárófejezet új szempontból tér vissza az első fejezet kérdéseire: a morális szerencse példáján keresztül kérdőjelezi meg a felelősségtulajdonítás általános gyakorlatának legitimitását. Ezek a témák szorosan kapcsolódnak a szabad akaratral kapaso-

latos szerteágazó diskurzus egészéhez, azonban mégis koherens, önmagában is értékes kötetként állnak össze. A *Vétkek és választások* végére érve érezhető ugyan, hogy csak egy szeletet kaptunk a tortából, de jutott bele az összes töltelékéből.

A kötetben található fordítások is remekül sikerültek. Az eredeti szövegek nem mind kifejezetten olvasmányosak, és a filozófiai szövegek fordításánál természetesen a pontosság mindig fontosabb az ékesszólásnál, de ennek ellenére seholsem válik zavaróan nehezkessé a nyelvezet. Külön kiemelném Veres Máté fordítását Strawson *Szabadság és nehezítés* című tanulmányáról (Strawson 2013), mely sikeresen átmenti a magyar nyelvbe a szerző könnyed, de precíz stílusát.

A fejezetek bevezetői közül személyes kedvencem az első fejezeté; Huoranszki Ferenc részletes körképpel szolgál a fontosabb kompatibilista és inkompatibilista nézetekről. Réz Anna előszava is jól eltalált; izgalmasan vezeti fel a könyvben tárgyalt témákat és helyezi el őket a tágabb diskurzusban. Mindössze egy tartalmi kifogásom van: egy ponton a következőképpen fogalmaz a szerkesztő, a szabad akarat és az erkölcsi felelősség kompatibilitásának metafizikai problémájára adható lehetséges válaszokat foglalva össze:

„Összességében tehát három kérdésben kellene állást foglalnunk:

- (1) Milyen körülmények fennállása esetén vagyunk szabadok és erkölcsileg felelősek?
- (2) Igaz-e a fizikai determinizmus tézise?
- (3) Tekintve, hogy a fizikai determinizmus tézise igaz/hamis, fennállhatnak-e azok a körülmények, amelyek ahhoz szükségesek, hogy szabadon és erkölcsi értelemben felelősen cselekedjünk?” (Réz 2013. 8).

Az első kérdésben természetesen nem árt állást foglalni, hiszen tulajdonképpen ezt jelenti a szabad akarat egy elméletével előállni, a másodikat azonban igen problémásnak tartom. A ma ismert fizikai törvényekből nem következik, hogy az általuk leírt világ determinisztikus lenne vagy sem, és a determinizmus és a szabad akarat kompatibilitásáról szóló filozófiai vitában is fontos szempont a kérdés empirikus alapon való eldönthetlensége. Persze Réz Anna is azzal folytatja, hogy a második kérdés „megkerülhető” (Réz 2013. 9), de meglátásom szerint ez nem fedti a valóságot: nem azok a filozófusok képezik a kivételt, akik megkerülnék a kérdést, hanem akik kötelességüknek érzik választ adni rá.

A kvantumfizika egyes értelmezései úgynevezett végső indeterminizmust tételnek fel a törvények indeterminizmusa mögött, mások pedig további, egyelőre ismeretlen, determinisztikus törvényeket. Természetesen sok fizikus rendelkezik valamilyen preferenciával, de ezek csak hipotézisek. A kvantumfizika matematikai eszközei kétségtelenül remekül működnek, de ez nem árul el semmit az általuk leírt jelenségek mélyebb rétegeinek természetéről (lásd Szabó 2004. 169–178). Ha tehát egy filozófus ennek dacára elköteleződik a világ determinisztikus vagy indeterminisztikus volta miatt, akkor azt vagy alaptalanul teszi, vagy azért, mert elméletének más állításai erre kötelezik. (Gondoljunk például egy libertariánus elméletre, mely szerint 1.) a szabad akarat és a fizikai determinizmus kizárja egymást és 2.) rendelkezik szabad akarral, 3.) tehát a fizika törvényei indeterminisztikusak.)

Érv kovácsolható a kompatibilizmus mellett abból, hogy nem kényszerít állásfoglalásra egy ilyen empirikusan hozzáférhetetlen tényállással kapcsolatban, például a következő módon:

- (1) Nem tudjuk, hogy a világ determinisztikus vagy indeterminisztikus.
- (2) Tudjuk, hogy valamilyen formában létezik erkölcsi felelősség, hiszen része az életünknek.
- (3) Mivel tudjuk, hogy (1) és (2) igaz, azt is tudjuk, hogy a kompatibilizmus is igaz.

De konstruálható elővigyázatosabb inkompatibilista elmélet is, mely szintén nem akar választ adni a Réz Anna által feltejtett második kérdésre, például így:

- (1) A fizika törvényeinek determinizmusa kizárja a szabad akarat létezését.
- (2) Nem tudjuk, hogy a világ determinisztikus-e.
- (3) Mivel (1) és (2) igaz, nem tudjuk, hogy rendelkezünk-e erkölcsi felelősséggel.

Emellett nem szükséges választ adni a kérdésre a Réz Anna által is említett kemény inkompatibilistáknak sem, akik szerint a determinizmus kérdésétől függetlenül lehetetlen a szabad akarat olyan formája, mely felelős cselekvővé tehet minket.

Réz Anna harmadik kérdését redundánsnak látom, mivel értelmezésem szerint pusztán az első kérdést fogalmazza újra, specifikusabb formában. (1) azt kérdezi, hogy „Milyen körülmények fennállása esetén vagyunk szabadok [...]”, míg (3): „Tekintve hogy a fizikai determinizmus tézise igaz/hamis [mely ugye maga is egy körülmény], fennállhatnak-e azok a körülmények, amelyek ahhoz szükségesek, hogy szabadon és erkölcsi értelemben felelősen cselekedjünk?” Tehát míg az első kérdés az elmélet által elvárt összes körülményre vonatkozik, a harmadik egy konkrét körülmény és az elmélet viszonyára.

Nem könnyű olyan általános kérdéseket feltenni egy előszóban, melyre majd egyenes válaszokat látszanak adni a különböző szerzők a kérdések előzetes ismerete nélkül írt tanulmányai, ha azonban mégis sikerül, az nagy segítség és értékes összehasonlítási alap az olvasónak. Ha ilyen kérdésfeltevessel kellene előállnom a *Vétkek és választások* tanulmányai elé, a Réz Anna által javasolt kérdések közül csak az elsőt tartanám meg: „Milyen körülmények fennállása esetén vagyunk szabadok és erkölcsileg felelősek?” Ez, bár kissé általános, tulajdonképpen önmagában elég is. Ha még konkrétabb kívánnék lenni, anélkül, hogy a kérdésfeltevés veszítsen általános érvényéből, a következőképpen egészíteném ki:

- (1) Milyen körülmények fennállása esetén vagyunk szabadok és erkölcsileg felelősek?
- (2) Mit tudhatunk ezen körülmények fennállásáról a világunkban?

IRODALOM

- Fischer, John Martin – Mark Ravizza 2013. Erkölcsi felelősség szabadság nélkül. Ford. Bárány Tibor. In *Vétkek és választások*. 58–79.
- Frankfurt, Harry G. 2013. Az akarat szabadsága és a személy fogalma. Ford. Balogh Zsuzsanna. In *Vétkek és választások*. 23–39.
- Strawson, Peter F. 2013. Szabadság és neheztelés. Ford. Veres Máté. In *Vétkek és választások*. 239–264.
- Szabó E. László 2004. *A nyitott jövő problémája*. Budapest, Typotex.
- Van Inwagen, Peter 1983. *An Essay on Free Will*. Oxford, Oxford University Press.
- Réz Anna (szerk.) 2013. *Vétkek és Választások*. Budapest, Gondolat.
- Watson, Gary 2013. Szabadon cselekedni. Ford. Balogh Zsuzsanna. In *Vétkek és választások*. 40–57.